

בלהה ניצן

על לשונות ראשונים

משה בר-אשר, לשונות ראשונים: מחקרי לשון במקרא במגילות ים המלח ובארמית, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשע"ב, 474 עמ'

בספר זה מכוונסים שלושים ממחקריו של משה בר-אשר שרובם פורסמו כמאמרים בכמות שונות. המאמרים סדורים בארבעה שערים: לשון המקרא; לשון מגילות מדבר יהודה; תעודות חיצוניות; ארמית.

המאמרים המכוונסים בספר אוצרים מגוון עשיר של תופעות בתולדות הלשון העברית מלשון המקרא ועד תרגומי המקרא המאוחרים לארמית. בקיאותו הרבה של בר-אשר ברבדיה השונים של הלשון העברית ובתרגומיה לארמית סייעה בידו בפתרון לשונות תמוהים ברובד לשוני אחד מתוך השוואתם לתופעות קרובות ברובד לשוני אחר, וזאת בענייני כתיב, דקדוק, הגה, תצורה, תחביר ומשמעות המילים. הסוגיות נדונות בשיטתיות: בר-אשר מציג בכל מאמר סוגיה ובוחר את האפשרויות לפתרונה בעזרת דוגמאות המבוארות כבהירות רבה. ההסברים הבהירים מאפשרים לא רק לחוקרי לשון מקצועיים להבין את ענייני הלשון הנדונים בספר, אלא לכל חוקר טקסטים עתיקים יהודיים,

מן המקרא ועד כתבי חז"ל ותרגומי המקרא לארמית השומרנית ולסורית הארץ-ישראלית. אף שהספר בכלל דן בתולדות הלשון העברית בזמן העתיק אין הוא ערוך כסקירה כללית של נושא זה, אלא כשורה של דיונים בסוגיות בתחומים רבים ומגוונים. עם זאת הסבריו של בר-אשר לשינויים שחלו במהלך הדורות משקפים התפתחויות ברבדיה העתיקים של הלשון העברית. הוא עוסק הן בשינויים הניכרים בעברית עצמה – במשמעותן של מילים, בצורתן הדקדוקית, בכתיבן וכיוצא באלה – והן בתופעות

4Q387, קטע 3, שורות 7-8). בכך מוכח כי שינוי צורה של השורש קר"ע מבניין קל לבניין כבד, שהיה מוכר רק מלשון חכמים – כגון 'מקרע את כסות' (תוספתא, תרומות א, ג); 'נתקרע הגט' (שם, גטין ז, ו) – קדם לה.

תופעה זו ניכרת גם בפעלים משורש קו"ם. הפועל 'קם', המשמש כפועל עזר לציון תחילת הפעולה הבאה, מופיע במקרא בבניין קל – 'ויקם וילך אל ארם נהרים' (בראשית כד, י); 'ויקם דוד ויברח' (שמואל א כא, יא) ועוד הרבה. בחיבור מקומראן מופיע בתפקיד זה הפועל 'זיתקימו', בבניין התפעל: 'זיעבורו ויתקימו וזעקו אל ה' (4Q462, שורה 12), כלומר קמו לזעוק. להסבר התופעה בראשון מביא את דעתו של חיים אריה גינזברג, שהראה כי בפעלים עומדים במעבר מן העברית הקדומה למואחרת הומר לעתים בניין קל בבניין נפעל או בבניין התפעל/נתפעל (עמ' 114-112, ושם דוגמאות במעבר מלשון מקרא ללשון חכמים).²

בראשון מביא דוגמאות נוספות לתופעות לשוניות שהיו מוכרות רק בלשון חכמים אך משתקפות כבר בקומראן. למשל השימוש במשקל פִּעְלָן, המופיע לרוב בלשון התנאים והאמוראים, כגון במילים גזלן, גרגרן ורחמן, מופיע כבר בקומראן בשם 'גדפן' (4Q387, קטע 2, טור ב, שורות 7-9; 4Q388, קטע 7, טור ב, שורות 1-3; עמ' 93-94).³

השימוש בפעלים משורש עש"י מצוי במקרא רק בקל ובנפעל, שהיחס ביניהם הוא בין פעיל לסביל, אך לא במשמעות של גרימה (הפעיל

הנלמדות מהתייחסות הלשון הארמית שבמקרא ובתרגומיו לעברית.

דוגמאות לשינויים שחלו בעברית

יש שבמהלך ההיסטוריה השתנתה משמעות של מילים. דוגמה מאלפת לכך היא השינוי שחל במשמעות של התואר 'יהודי'. בימי בית ראשון היה תואר זה כינוי לבן שבט יהודה או לבן ארץ יהודה. בימי בית שני, עם הגלות מארץ יהודה, שימש התואר 'יהודי' ככינוי לבן העם היהודי (עמ' 73-76). השינוי הזה מתברר במגילת אסתר, בתיאור ייחוסו של מרדכי: 'איש יהודי [...] בן שמעי בן קיש איש ימיני' (אסתר ב, ה) – קודם ייחוסו לפי עמו ואמונתו, ואחר כך ייחוסו לפי משפחתו, שהייתה משבט בנימין.¹ ההוראה החדשה של 'יהודי' ניכרת גם בתיאור המעשה של אנשים המצטרפים אל העם היהודי בפועל 'מתיהדים', פועל שנגזר מהשם 'יהודי' בהוראתו החדשה: 'ורבים מבני הארץ מתיהדים כי נפל פחד היהודים עליהם' (שם ח, יז).

עם גילוי מגילות קומראן התברר כי שינויי צורה דקדוקיים מלשון המקרא שנמצאו בלשון חכמים, חלו כבר בימי בית שני (עמ' 91-94). כך למשל בצורת הפעלים משורש קר"ע. שורש זה, המופיע במקרא רק בבניין קל ובבניין נפעל – כגון 'הנני קרע את הממלכה מיד שלמה' (מלכים א יא, לא); 'והמוזב נקרע' (שם יג, ה); 'לא יקרע' (שמות כח, לב) – מופיע בחיבור מקומראן גם בבניין התפעל: 'זיתקרע ישראל בדור ההוא' [להלחם און]ש ברעהו על התורה ועל הברית'

¹ 'כבודו אשר מאחד ימלא את המים ואת הארץ' (4Q462, שורה 8), שינוי המושפע לדעת בראשון מן הארמית (עמ' 108-109).

² בראשון מעיר כי המילה 'רחמניות' באיכה ד, י מלמדת שמשקל פעלן נהג כבר בלשון המקרא.

1 בראשון מעיר כי ייחוס מקביל לעם ואחר כך לשבט מצוי בכתוב 'בן האישה הישראלית [...] למטה דן' (ויקרא כד, יא).

2 דוגמה נוספת לשינוי בצורת מילה בעלת אותה משמעות הוא השינוי בתואר הפועל 'כאחד', במשמעות ביחד (כגון ישעיה סה, כה; עזרא ב, סד), לצורה 'מאחד':

לסה"נ, על פי הארמית השומרנית והסורית הארץ-ישראלית בתרגומים למקרא ולברית החדשה. להלן אביא דוגמאות ממאמריו על שתי התקופות הראשונות, שבהן מילים עבריות תורגמו לארמית אף שעדיין כתבו ודיברו עברית, בעוד שכתקופה השלישית לא דיברו עברית, ותרגומי המקרא מתקופה זו משקפים להגים שונים של הארמית.

מלבד חיבורים מקומראן הכתובים ארמית, כגון המגילה החיצונית לבראשית, התרגום לאיוב ורסיסים מהתרגום לספר ויקרא, משורכבות מילים ארמיות בטקסטים הכתובים עברית. לדעת בר-אשר מקורן של מילים ארמיות אלו יכול להיות בתרגומי מקרא לארמית מימי בית שני. לדוגמה בהבאה של נחום ג, ט- במגילה (4Q385a, קטע 17, טור ב, שורות 6-7), כתובה המילה הארמית 'בסעדך' במקום 'בעזרתך'. לאור חילוף זה, המופיע בתוך רצף של פסוקי מקרא המובאים בעברית, בר-אשר מניח שכבר בימי בית שני ליווה תרגום ארמי את קריאת הטקסט העברי, אחד מקרא ואחד תרגום, וכך נשתרכבה לטקסט הקומראני המילה הארמית במקום מקבילתה העברית (עמ' 95-96).

בחיבור בעברית מקומראן המכונה פסידו-יחזקאל (4Q386) מופיע הביטוי 'השלום והשדך' (קטע 1, טור ב, שורה 7). דבורה דימנט מצאה כי 'שדך' היא תרגום לארמית של המילה העברית 'שקט'.⁴ כך הביטוי 'וּשְׁלֹת הַשְּׁקֵט' (יחזקאל טז, מט) מתורגם בתרגום יונתן לנביאים 'ושלייא ושרוכיא', והביטוי 'וְתִשְׁקֵט הָאָרֶץ' (שופטים ג, יא, ל; ה, לא; ח, כח) מתורגם שם בקביעות 'ושרוכת ארעא'. מכאן ברור שהמילה 'שדך' הושאלה מהארמית. צורת המילה 'שְׁדָךְ' מופיעה בפיוט של ינאי כמקבילה ל'שקט': 'שדך לעמילים

ופיעל), שבה הוא משמש בלשון חכמים, כגון 'מעשה בחזקיהו מלך יהודה שהעשה את הצבור לעשות פסח שני' (תוספתא, פסחים ח, ד). צורת פועל זו מופיעה כבר בחיבור מקומראן, בציווי למלאך מיכאל לבשר כי 'יבוא צדקיה ביום [הה] וא בבנרות]. לעשות ולהעשות את כל התורה' (4Q470, קטע 1, שורות 3-4; עמ' 131-136).

בר-אשר למד מתופעות אלו ומתופעות נוספות המעידות על שינויים שחלו בעברית עצמה (עמ' 134-176) שיש לעיין בתולדות הלשון העברית כרצף כרונולוגי: מקרא, קומראן, תנאים, שלא כדעת חוקרים הרואים בעברית של קומראן להג עצמאי (עמ' 122-124). אמנם הוא מודע לקושי המתודולוגי הנובע מן הפער בין זמנו של כל רובד לזמנם של המקורות שבהם הוא מתועד לפנינו. פער הזמן הזה גדול במיוחד ברובד המקראי, שעדי הנוסח שלו שנקבעו בידי חכמי המסורה זמנם קרוב לסוף האלף הראשון לסה"נ, בעוד הספרות המקראית נחתמה סמוך לשנת 200 לפסה"נ. למרות זאת מחקר העברית במאות התשע-עשרה והעשרים מוכיח שבעלי המסורה מסרו עברית מקראית שקוויה העיקריים תואמים את סוף תקופת המקרא. כתבי קומראן, שנכתבו בשלהי ימי הבית השני, הגיעו אלינו בלא שחלו בהם ידיים מאז שנשתקעו במערות קומראן. ספרות התנאים, שנמסרה דורות רבים בעל-פה, כלשון חיה, נחתמה במאה השלישית לסה"נ, אך כתיבה-היד של ספרות חז"ל שבידינו הם מן המאה השמינית לסה"נ ואילך.

תופעות הנלמדות מהתייחסות הלשון הארמית לעברית

בר-אשר דן בלשון הארמית בשלוש תקופות: בתקופת בית שני, על פי היקריותיה בחיבורים מקומראן; במאה הראשונה לסה"נ, על פי תרגום אונקלוס לתורה ותרגום יונתן לנביאים; בתקופה מאוחרת, באלף הראשון ובראשית האלף השני

4 D. Dimant, *Qumran Cave 4 XXI: Parabiblical Texts, Part 4: Pseudo-Prophetic Texts* (DJD, 30), Oxford 2001, pp. 65-66

ההסברים הללו למילים הארמיות בטקסטים הכתובים עברית – מקראיים ולא מקראיים – מבוססים על תרגום אונקלוס לתורה ועל תרגום יונתן לנביאים. מקובל במחקר כי הרובד הקדום הנתון בטקסט הלא מנוקד של תרגומים אלו נוצר בארץ-ישראל בימי התנאים, כאשר העברית עדיין הייתה לשון דיבור, ובר-אשר דן בסיבות להופעת התרגומים באותה תקופה (עמ' 380-382). מן הדעות שהועלו במחקר בסוגיה זו הוא מקבל את דעתם של החוקרים שסברו שתרגמו את התורה לארמית אף כשיהודי ארץ-ישראל דיברו עברית מפני שלאחר חתימת הטקסט המקראי לא היה אפשר לשנות בו דבר בשל קדושתו, אך אפשר היה לפרש ולהבהיר דברים בתרגום לשפה אחרת. אברהם טל טען כי ניתן היה להכניס שינויים בטקסט המקראי רק בכתב-יד שלא נועדו לקריאה בבית כנסת, כגון מגילת ישעיהו השלמה מקומראן, כפי שהראה יחזקאל קוטשר.⁷ ובר-אשר מסכם: 'לא לספק טקסט לעם שאינו יודע עברית באו התרגומים (כאחת הטענות), אלא לפשט את התורה בלשון ובתוכן' (עמ' 382).

הערכה כללית

בר-אשר דן בספרו במגוון עשיר של תופעות בלשונות ששימשו בארץ-ישראל בזמן העתיק, תופעות המעידות על שינויים שחלו בלשון העברית עצמה, ושמשתקפים בלשון המקרא המאוחרת, בספרות קומראן, בלשון חכמים ובמעבר ההיסטורי מעברית לשימוש בארמית החל בימי בית שני. בתיאור מהלך היסטורי זה בר-אשר מלמד על תרומת מגילות קומראן להכרה בקדמות תופעות לשוניות שעד גילוי המגילות נחשבו

שקט לאבילים'. אך המילה שהושאלה מהארמית קיבלה כבר בימי בית שני את מבנה התנועות העברי 'שֶׁדֶךְ' (עמ' 96).⁵

בפסידר-יחזקאל מקומראן מופיעה המילה 'תזיז', שמקורה אף הוא ארמי. מילה זו כלולה במטפורה לכיטול מזימתו של בליעל לענות את ישראל: 'ומנצפה לא יהיה תירוש ותזיז לא יעשה דבש' (קטע 1, טור ב, שורה 5) – כשם ש'מנצפה' לא יהיה יין, 'ותזיז' לא יעשה דבש,⁶ כך לא תצלח מזימת בליעל. 'מנצפה', מן צפה – מפרי הצלף בלשון חז"ל (למשל משנה, דמאי א, א); ו'תזיז' הוא מין ממין הרבורים או צרעה. מילה זו, משורש תז"ז או ז"ז, מביעה באופן צלילי את זמזום הרבורים, ומופיעה בתרגום אונקלוס לכתוב 'כאשר תעשינה הרבורים' (דברים א, מד) – 'כמא דנתון דבירתא' – תרגום החזור בבבלי, סוטה מח ע"ב (עמ' 150-151). אונקלוס תרגם את המילים 'מה נורא המקום הזה' (בראשית כח, יז): 'מה דחילו אתרא הדין', בעוד שבמקומות אחרים במקרא תרגם את התואר 'נורא' או את השם המופשט 'ראה' – 'דחילו', 'דחלא' או 'דחלתא' (דוגמאות בעמ' 352). בר-אשר טוען שהפתרון לסוגיה זו פשוט ביותר. 'דחילו' היא צורה מלוכדת של 'דחיל הוא', כלומר 'מה נורא (הוא) המקום הזה'. שתי התיבות 'נורא הוא' נתלכדו בתרגום לאחת, 'דחילו', בשל הישמטות הה"א של 'הוא' מחוסר הטעמה, וגם האל"ף הסופית של 'הוא' נשמטה, כמו במילים אחרות בעברית, כגון 'כלשהו' (כל שהוא). למעשה אין בבראשית כח, יז אלא מה שיש בשמות לד, י: 'כי נורא הוא' – 'ארי דחיל הוא', בצורה מפורקת, ואילו בבראשית כח, יז בצורה מורכבת 'מא (דחיל הוא <) דחילו אתרא הדין' (עמ' 353).

6 דימנט (לעיל, הערה 4), עמ' 63-64.
7 A. Tal, 'Is There a raison d'être for an Aramaic Targum in a Hebrew Speaking Society', *REJ*, 160 (2001), pp. 26-38

5 ראוי להשוות זאת לצורת השמות האכדיים, Pisru, ש'קיבלה את מבנה התנועות העברי 'פֶּשֶׁר'. ראו: ב' ניצן, מגילת פשר הבקוק ממגילות מדבר יהודה (1QpHab), ירושלים תשמ"ו, עמ' 29-30, הערות 3, 4.

לארמית שנעשו בתקופות קדומות יכולה להועיל בחקר תולדות הלשון הארמית בארץ־ישראל. אף על פי שהמסקנות על תולדות הלשונות העתיקות בספר זה מלוקטות ממאמרים שונים, הן אבני דרך חשובות במחקר של רובדי לשונות אלו. בכך מאמרים אלו מצטרפים למחקרים של חוקרי לשון שעקבו אחר ההתפתחויות שחלו ברבדיה ההיסטוריים של הלשון העברית בזמן העתיק, כווילהלם גזניוס, גוסטב דלמן, זאב בן־חיים, אבי הורביץ, אברהם טל, יחזקאל קוטשר ואלישע קימרון (ראו ביבליוגרפיה, עמ' 385–411). הכללת הממצאים הלשוניים ממגילות קומראן במעקב התפתחותי זה יש בה כדי לשנות את הידע על תולדות הלשון ממה שהיה לפני פרסום המגילות. בר־אשר הוא מסוללי הדרך למחקר זה, שהדרך להשלמתו עוד ארוכה.

כמאוחרות מימי בית שני. אמנם בתחום המעבר מן השימוש בעברית לשימוש בארמית גם תעודות חיצוניות שנתגלו בחפירות ארכאולוגיות בארץ־ישראל יכולות ללמד על מעבר הדרגתי מעברית לארמית. כגון המכתב אל פלטיהו מסוף ימי בית ראשון הכתוב בעברית בלבד (עמ' 225–231), בעוד שבשטר משנת 4 אחרי חורבן בית שני משמשות העברית והארמית זו לצד זו (עמ' 262–273). אך עדותן של תעודות חיצוניות אלו היא מקרית בלבד, בשל מיעוטן, ואילו הממצא הקומראני העשיר משלהי ימי בית שני יש בו כדי לבסס את הסדר הכרונולוגי של תופעות ההשתנות בלשון הדיבור והכתיבה בעברית והמעבר לשימוש בארמית. יש לציין כי תרגומי המקרא המאוחרים לשומרונית ולסורית ארץ־ישראלית נעשו בקהילות שכבר לא דיברו עברית, ולפיכך רק השוואתם לתרגומים